

ГЛАЗУНОВ

Генадій Опанасович,
канд. іст. наук, Національна наукова
сільськогосподарська бібліотека
Національної академії аграрних наук
України
(м. Київ)

МОВОЮ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ: СПРОБА СПОРУДЖЕННЯ ОКРЕМОГО БУДИНКУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ ПІВДЕННОГО ВІДДІЛЕННЯ ВАСГНІЛ

Досліджуються проблема та обставини побудови окремої будівлі для функціонування ЦНСГБ, прийнятій на підставі офіційного рішення Київського міського виконкому у 1958 році, але відміненого міськвиконкомом у 1960 році.

Исследуются проблема и обстоятельства строительства отдельного здания для функционирования ЦНСХБ, принятых на основании официального решения Киевского городского исполкома в 1958 году, но отмененного горисполкомом в 1960 году.

The article research the problem and circumstances of a separate building construction for CSAL functioning, made on basis of the Kiev City Executive Committee's official decision in 1958, but canceled by executive committee in 1960.

Актуальність проблеми. Згідно з Указом Президента України від 14 грудня 2012 року № 700/2012 Державна наукова сільськогосподарська бібліотека (ДНСГБ) змінила назву й отримала статус національної, тобто стала Національною науковою сільськогосподарською бібліотекою (ННСГБ), яка є структурною складовою Національної академії аграрних наук України (НААН). Її попередником була Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека (ЦНСГБ), що входила свого часу до складу Наркомату земельних справ УСРР, потім – Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук (ВУАСГН), пізніше – Міністерства сільського господарства УРСР (МСГ УРСР), а з 1958

року – до складу Української академії сільськогосподарських наук (УАСГН). Історію зазначеного підпорядкування висвітлено в низці статей і праць популярного й наукового характеру, зокрема члена-кореспондента НААН В.А. Вергунова [1]. Однак зовсім відсутні дослідження проблеми побудови окремого будинку для ЦНСГБ, нині – ННСГБ. Цю обставину варто науково дослідити, оскільки постає чимало незрозумілостей і таємниць, навіть в архівних документах.

Проблема побудови окремого будинку для функціонування бібліотеки сільськогосподарського призначення відома з перших років існування установи (1921 р.). Докорінним чином проблема позначилася в тому, що перехід від приватної власності царської доби до колективних форм сільськогосподарського виробництва, визначений жовтневими подіями 1917 року, мав, як свідчить історія, грандіозну фахову значущість. Вчені-аграрії, наприклад, з труднощами опановували природу колективізму, а спочатку навіть не всі розуміли суті колективних форм праці в аграрному виробництві. Тому за наявності фахових видань бібліотеки були чи не єдиним джерелом набуття сільськогосподарських знань у концентрованому вигляді. Для управлінських заходів вітчизняної влади ознайомлення із цим інформаційним ресурсом давало можливість швидко поширювати накопичені знання серед сільського населення, підготовлювати кваліфіковані кадри масових професій, управлінських керівників аграрного профілю та інше. Керівники центральних владних установ 1920-1930-х рр. вважали, що лише поширення сільськогосподарських знань, розвиток аграрної науки мали надати дієвості практиці колективної організації сільськогосподарського виробництва, а це забезпечувало підвищення врожайності українських полів, посилення справи боротьби з існуючими природними недородами, посухами, впровадження майбутніх наукових напрацювань у рослинництві, тваринництві тощо.

Завдання публікації. Віддаючи належне досягненням ННСГБ НААН у сфері науково-інформаційного забезпечення сільськогосподарського сектору

України, важливо розглянути питання, як зводився будинок, в якому установа здійснює свою діяльність дотепер. Наразі, це питання залишає багато нез'ясованого. Офіційна частина цієї будівельної проблеми стосується 1950-1960-х років, тобто доби Радянської України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загалом, вітчизняна книгозбірня сільськогосподарської літератури свого часу була утворена шляхом збирання фахових видань сільськогосподарських, кооперативних та інших товариств, що існували за царської доби на українських теренах, до бібліотечної колекції надходили видання аграрного напрямку, зібрані старанними подвижниками сільськогосподарського дослідництва тощо. Словом, з 1921 року бібліотечна установа почала свою діяльність – фахово-організаційну, науково-дослідну і науково-практичну, популяризаційну, освітню й іншу у м. Харкові. 1931 року установа отримала назву – ЦНСГБ. Втім, домовленості стосовно розміщення книжкового фонду, умов праці фахівців дедалі вимагали покращення. За даними Центрального державного архіву виконавчих органів України (ЦДАВО України), на 1 січня 1933 року обсяг книгосховища налічував близько 88 200 «палітурних одиниць» книжок й установі були притаманні всі типові ознаки «...бібліотечної рутини» [2]. Нагадаємо, що було чимало звернень читачів і наукових знавців, розміщених у газетних публікаціях, які клопотали про нове приміщення для бібліотеки. Становище надто загострилося, коли в 1934 році місто Київ постало столицею Радянської України, а галузева сільськогосподарська бібліотека – концентрований осередок аграрної інформації, залишилась у попередній столиці – місті Харкові.

Все ж сільськогосподарський комплекс України – як галузевий сектор вітчизняної економіки, стрімко розвивався, а це диктувало системі державного управління пошук різного роду заходів для вдалого керування аграрним виробництвом країни. Втім, ЦНСГБ, як науково-освітня установа галузевого комплексу, також очікувала впливового державного управління. Проте, на бібліотечну устанovu тривалий час не поширювалися управлінські заходи, які б

передбачали розвиток інформаційно-бібліотечного обслуговування спеціалістів й читачів республіки, поліпшення організації роботи відповідних фахівців, розміщення фондів, що постійно поповнювалися тощо. Так, ЦНСГБ звітувала Президії УАСГН станом на 1 січня 1958 року: книжковий фонд на той час налічував 141 205 томів. Можна відчутися занепокоєння директора ЦНСГБ О.Ф. Корнєєва (1866-?): Що робити? Звільняти людей, щоб розмістити книги, тому що нові видання уже витискали фахівців [3].

У добу Радянської України чимало державно-управлінських рішень приймалися в Москві, тому допомога прийшла саме звідти. За архівними матеріалами ЦДАГО України, ЦК КПРС і РМ СРСР прийняли 14 лютого 1956 року постанову «Про заходи з поліпшення роботи науково-дослідних установ сільського господарства». В ній зазначалося, що результативність наукових досліджень у галузі аграрного господарювання «...не задовольняла» зростаючих потреб колгоспного й радгоспного виробництва, а робота наукових установ і вищих навчальних закладів мала багато «...серйозних недоліків». На виконання цієї постанови ЦК КП України та РМ УРСР прийняли відповідну ухвалу 10 травня 1956 року, поклавши в основу критичний розбір діяльності науково-дослідних установ аграрного сектору республіки. Між іншим, виявилася й давнішня проблема: вітчизняні владні структури нарешті визнали розрив у розвитку аграрної науки країни, про який йшлося в газетних публікаціях. Загалом оцінювався рівень столичного управління аграрною освітою, проведення наукових досліджень у центрі. Це потребувало фахових знань найвищого ґатунку, бо такий системний комплекс теоретичних і практичних аграрних знань приваблював сукупністю досягнень галузі, набутих у процесі історичного вивчення, навчання, наукового дослідження, державного управління тощо. Проте, у цьому інформаційно-науковому супроводі (від постановки державного завдання до його комплексного кваліфікованого забезпечення. – Авт.), залишалося довготривале ускладнення, бо системне накопичення аграрних фахових фондів здійснювалось не у центрі, а у Харкові і

лише там ЦНСГБ забезпечувала інформаційно-бібліотечне обслуговування чималої частки читачів, маючи до того ж і внутрішні виробничі неладності.

У наказі Міністерства сільського господарства УРСР від 19 травня 1956 року № 351, на виконання зазначених постанов крім інших заходів почався пошук управлінського вирішення і пунктом 16 наказу передбачалося наступне: в) підготувати і подати до 10 червня 1956 року пропозиції про будівництво нових або пристосування існуючих в місті Києві приміщень для Центральної сільськогосподарської бібліотеки. Наказ Міністерства було надруковано окремою брошурою й надіслано всім місцевим органам влади для ознайомлення з констатацією проблем та заходами щодо їх усунення.

Варто додати, що в сукупності невирішених наукових проблем України паралельно розглядалося довгоочікуване питання щодо утворення академічного рівня управління аграрною наукою. Для влади Радянської України академізм не стільки підтримував місцевий традиціоналізм, скільки актуальною була можливість оцінити наукові досягнення з подальшою метою поширення передових технологій в колективних аграрних господарствах, кількість яких зростала. Слід зазначити, що Всеукраїнська академія сільськогосподарських наук (ВУАСГН) як академічна структура діяла з травня 1931 року. Однак у 1935 році ВУАСГН була ліквідована, спираючись на політичні ознаки науковців-аграріїв. Утім, вітчизняному аграрному комплексу України завжди не вистачало академічних обґрунтувань щодо потенціалу аграрної науки для пошуку резервів піднесення сільського господарства країни. Тому пошук їх на державному рівні тривав. Як свідчать матеріали ЦДАВО України, 30 грудня 1956 року РМ УРСР ухвалила постанову «Про організацію Української академії сільськогосподарських наук при Міністерстві сільського господарства УРСР». Згідно з Розпорядженням РМ УРСР від 28 грудня 1956 року, УАСГН попередньо розміщувалася в Києві, по вулиці Хрещатик у будинку № 30, в якому на той час розташовувалося Міністерство сільського господарства УРСР [4]. Відповідно до постанови РМ УРСР від 12 січня 1957 року було затверджено структуру УАСГН. При цьому було реорганізовано апарат МСГ УРСР, із

штатів якого виведено управління сільськогосподарської науки й передано до академічних функцій УАСГН. Додаткові заходи були визначені постановою Уряду УРСР від 24 травня 1957 року «Про здійснення заходів по поліпшенню науково-дослідної роботи по сільському господарству». Постанова РМ УРСР від 26 серпня 1957 року передбачала надання допомоги УАСГН у здійсненні низки заходів господарсько-розпорядчого характеру. Зокрема, МСГ УРСР та УАСГН мали опрацювати план капітального будівництва науково-дослідних установ, погодити його з іншими держустановами та подати Уряду республіки для затвердження.

Оскільки в даній публікації досліджуються обставини зведення будівлі для ЦНСГБ, тому зробимо окремий акцент на проектно-будівельних матеріалах, а за давністю років – на вивченні відповідних архівних документів. Нагадаємо, що в наказі міністра сільського господарства УРСР від 19 травня 1956 року на виконання відповідних партійно-урядових постанов, крім інших заходів, йшлося про таке: «підготувати і подати пропозиції» щодо Центральної наукової сільськогосподарської бібліотеки «...у червні 1956 року». Нами не знайдено відомостей в архівних установах, яким чином розглядалося це питання в урядових структурах. Можна припустити, що для багатотомної сільськогосподарської бібліотеки обсягом понад 500 тис. фахових видань у нинішній столиці нових приміщень не знайшлося. В будь-якому разі, у доповіді президента УАСГН академіка П.А. Власюка (1905–1980) на засіданні Президії ЦК КП України «Про роботу Української академії сільськогосподарських наук» (травень 1958 р.) серед інших проблемних питань сільгоспакадемія клопотала перед ЦК КП України дати вказівку Харківському обкому партії щодо забезпечення ЦНСГБ, що розміщувалась на той час у Харкові, приміщенням, придатним для продуктивної роботи. Крім того, президент УАСГН констатував, що «...в наступному, треба збудувати приміщення для бібліотеки» [5]. У повідомленні міністру сільського господарства СРСР В.В. Мацкевичу (1909–1998) щодо виконання постанови ЦК КПРС і РМ СРСР від 14 лютого 1956 року, міністр сільського господарства УРСР М.С. Співак (1902-?) та

президент УАСГН П.А. Власюк зазначали, що будівництво окремого будинку для Центральної наукової сільськогосподарської бібліотеки «...включено в план капітальних робіт на 1960 рік» [6]. Підсумовуючи викладене із залученням архівних матеріалів слід зазначити, що керівництво МСГ УРСР та Президії УАСГН вирішили: з метою покращення галузевого науково-інформаційного обслуговування збудувати нове приміщення для ЦНСГБ у місті Києві.

Варто зауважити, що Президія УАСГН кілька разів на рік розглядала питання щодо спорудження будівель для новостворених наукових установ на території країни. Виконуючий обов'язки президента УАСГН академік І.Ф. Бузанов (1903–1981) затвердив «Завдання щодо складання проекту планування та побудови території Української академії сільськогосподарських наук в Голосієво» 20 серпня 1958 року. У документі, поряд з іншими науковими новобудовами, зазначалося, що генпланом передбачалося: «...ж) здание Центральной научной сельскохозяйственной библиотеки на 500 тис. томов. Здание 4-этажное. Проект подобрать типовой» [7].

На підставі проектних завдань виконавчий комітет Київської міської Ради депутатів трудящих 23 грудня 1958 року прийняв рішення № 2231 «Про відвід земельної ділянки Українській академії сільськогосподарських наук та Управлінню капітального будівництва міськвиконкому під будівництво науково-дослідного інституту, бібліотеки та житлобудівництва». Зокрема, в рішенні виконкому передбачалося: «...відвести Українській академії сільськогосподарських наук земельну ділянку площею 5,0 гектарів по Проспекту 40-річчя Жовтня, № 89-91 в Московському районі під будівництво Центральної наукової бібліотеки (ЦНСГБ. – Авт.) та науково-дослідного інституту хімії в сільському господарстві». Причому, виконкому Київміськради прийшлося скасувати прийняті раніше рішення, щоб сформувати остаточну ухвалу, наприклад, за вимогою УАСГН відмінено рішення виконкому від 12 травня 1958 року щодо будівництва «ветеринарного інституту» тощо [8].

УАСГН, спираючись на прийняте рішення виконкому, почала активно переглядати проектні завдання щодо спорудження будівель науково-дослідних

установ, у тому числі й на відведеному трикутнику: Проспект 40-річчя Жовтня – вулиця Сільськогосподарська (нині – Героїв Оборони) – вулиця Виставочна (нині – вул. Потехіна). Зміни в назві вулиць наводяться за книгою «Вулиці Києва» [9]. Відповідно до експлікації одного із проектів ЦНСГБ розміщувалася на перехресті Проспекту 40-річчя Жовтня та нинішньої вул. Потехіна, за іншим проектом – у глибині кварталу вздовж Проспекту 40-річчя Жовтня тощо. Один із проектів будівництва був підтриманий ухвалою критичної секції Київського відділення Союзу архітекторів УРСР 11 травня 1960 року, погоджений із зауваженнями і переданий Архітектурній раді м. Києва [10]. Однак негативне зауваження зробила Комісія Радянського контролю РМ УРСР в лютому 1959 року. В її висновках щодо наслідків перевірки роботи Президії УАСГН та МСГ УРСР у справі керівництва науково-дослідними установами зазначалося, що «...протягом року (1958 р. – Авт.) академією зроблено 10 перерозподілів плану капіталовкладень між н.-д. установами...» [11].

Між тим пристрасті не вщухали, про що свідчить протокол засідання будівельно-архітектурної ради Управління у справах будівництва і архітектури м. Києва, датований 25 березня 1960 року. Із 28 учасників засідання 7 представляли УАСГН, очолював їх заступник Віце-президента УАСГН Ананійчук (так зазначено в протоколі. – Авт.). Зазначалося, що на території забудови (навчальні та наукові установи на площі 145 га – Авт.) спочатку зводили спорудження першої черги, тобто будинки навчальної частини. НДІ, які досліджуються в даній публікації, було віднесено до другої черги будівництва. Щодо забудови ЦНСГБ, то вказано обсяг книгосховища – на 500 тис. томів, кубатура, вартість й інші показники будівництва. Після зауважень, аргументованих й не дуже, засідання погодило всі питання, що стосувалися навчальної частини, проте відхилило все, що стосувалося наукової частини. Підставою для негативного висновку були факти, що раніше не досліджувалися й не оголошувалися.

Зауважимо, що сьогодні будівельні компанії масово пропонують послуги щодо завершення промислових, навчальних, медичних, торгових та офісних

будинків і приміщень, враховуючи кліматичні особливості місцевості, енергозберігаючими склопакетами, багатофункціональним стійким профілем. Державні будівельні норми (ДБН) «Містобудування. Планування і забудова міських і сільських поселень» поширюються на проектування нових і реконструкцію існуючих міських і сільських поселень України. Ці норми обов'язкові для органів державного управління, місцевого і регіонального самоуправління підприємств і установ незалежно від форм власності та відомчого підпорядкування, громадських об'єднань і громадян, які здійснюють проектування, будівництво та благоустрій на території міських і сільських поселень. ДБН затверджені наказом Держкоммістобудування від 17 квітня 1992 року. Про це варто згадати, бо нещодавно будинок ЦНСГБ НААН було оновлено саме таким покриттям.

Втім, подібна будівельна проблема в 1950-1960-х рр. тільки набувала реальності. Скажімо, у протоколі згаданої комісії Управління зі справ будівництва та архітектури м. Києва (від 25 березня 1960 року. – Авт.) вказувалося, що з композиційно-цілісної групи об'єктів комплексу, який проектувався «...випадав» саме будинок ЦНСГБ; по-друге, спосіб застосування бібліотеки дещо відрізнявся порівняно з іншими будинками. Було висловлено й інші зауваження. На цих підставах комісія прийшла до висновку: просити Союз архітекторів організувати «публічний огляд» проекту забудови Проспекту 40-річчя Жовтня у м. Києві [12].

Додамо, що Генеральний план будівельних робіт, зокрема й будинку ЦНСГБ, розробляв Український державний інститут проектування сільського і колгоспного будівництва МСГ УРСР за проектом під № 1718. Керівник – директор Укргіпросільбуду С. Костенко [13], а будівництво мав вести трест Південно-Західбуд Міністерства транспортного будівництва УРСР [14].

Все зазначене призвело до фатального, якщо досліджувати перспективу спорудження будинку ЦНСГБ УАСГН, висновку Київської міськради: рішенням № 1476 виконкому від 23 серпня 1960 року «Про відвід земельної ділянки Управлінню капітального будівництва міськвиконкому під житлове

будівництво», яким земельна ділянка площею 4 га по Проспекту 40-річчя Жовтня, № 89-91 у Московському районі міста передавалася «... під житлове будівництво». Крім того, у пункті 3 рішення виконкому зазначено: пункт І рішення виконкому Київської міської Ради депутатів трудящих від 23 грудня 1958 року щодо відводу земельної ділянки УАСГН по Проспекту 40-річчя Жовтня, № 89-91 у Московському районі міста під будівництво ЦНСГБ та НДІ хімії в сільському господарстві «...анулювати за неосвоєністю ділянки» [15].

Якщо спробувати зрозуміти тогочасне становище, то останнє рішення Київської міської влади не відповідало спільним намірам і рішенням УАСГН, МСГ УРСР, РМ УРСР і ЦК КП України, позитивну ухвалу якого прийнято постановою ЦК КПКР і РМ СРСР від 14 лютого 1956 року щодо поліпшення роботи НДУ в сільському господарстві. У цьому зв'язку УАСГН поквапилася вжити відповідних заходів реагування. На засіданні Президії УАСГН було доручено академіку В.С. Крамарову скласти від імені Президії Академії відповідні звернення до владних органів із проханням «залишити» за УАСГН земельну ділянку, що її було виділено рішенням виконкому Київміськради від 23 грудня 1958 року [16]. Віце-президент УАСГН В.С. Крамаров у вересні 1960 року надіслав такі звернення до керівників Київського виконкому, ЦК КП України, РМ УРСР, доля яких залишається невідомою, оскільки в архівах матеріалів щодо їх розгляду не знайдено. Однак, зважаючи на становище, що склалося, Президія УАСГН переглянула і схвалила інший проект Генерального плану забудови в Голосієво НДУ і навчальної частини на своєму засіданні 29 листопада 1960 року, протокол № 25 – «...в першому наближенні». Бюро Президії УАСГН 21 грудня 1960 року протоколом № 10 затвердило «План капітального будівництва по установах УАСГН на 1961 рік» [17].

Проектними роботами почав займатись Український державний головний проектний і проектно-дослідний інститут сільського і сільськогосподарського будівництва (УкрНДІГПРОсільбуд) під головуванням директора В. Моціля. Проте в новому проекті Генерального плану УАСГН знову передбачала спорудження всіх попередніх будівель НДУ, зокрема йшлося і про будівництво

ЦНСГБ. Для виконання будівельних робіт НДУ згідно з новим генпланом УАСГН вирішила звернутися до РМ УРСР і ЦК КП України із проханням «...додатково виділити кошти на будівництво науково-дослідних установ у сумі 30,2 млн. крб.» [18]. Оновлений проект отримав номер 1739.

Втім, це вже початок нової історії будівництва приміщення ЦНСГБ, яка потребує додаткового вивчення.

Висновки. Як свідчать матеріали, будівництво окремого приміщення для ефективного функціонування Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН (сучасна назва), зважаючи на владні зміни стосовно жовтневих подій 1917 року, було історично важливим завданням для аграрного напрямку, не меншою мірою ніж для сільського господарства України. Однак нереалізовані плани будівництва приміщення для ЦНСГБ українська влада завжди пояснювала поважними причинами, хоча на проміжку від ідеї до фінансування, а саме так часто було в Радянській Україні, щоразу бракувало державних коштів.

Ускладнення в системі державного управління, які стосувалися забезпечення фахівців аграрного сектору високоякісним знанням при гарантованому комплексному інформаційно-бібліотечному обслуговуванні, простежувалися в різних містах країни, про що центральна вітчизняна влада вперше офіційно визнала лише в 1956 році, як і сформулювала довгоочікувану проблему академічного управління агропромисловим комплексом країни з її науковим бібліотечно-інформаційним супроводом.

Офіційна спроба реалізації на базі державно-управлінських засад і за будівельно-архітектурними нормами 1950-років проекту зведення будинку ЦНСГБ залишилася не реалізованою, передусім, через невважені управлінські дії керівників і Президії Української академії сільськогосподарських наук, здійснені в 1960 році.

За сьогоденним науковим задумом дослідників, йшлося про те, щоб окремий будинок для мети доброякісного функціонування Центральної наукової сільськогосподарської бібліотеки Української академії

сільськогосподарських наук у тому вигляді, за яким зазначена установа центральними владними структурами свого часу замислювалася, тобто як магістральний державний книгозбір сільськогосподарської, лісотехнічної та іншої подібної літератури, стрижневий галузевий депозитарій, комплексний системно-науковий бібліотечно-бібліографічний центр мережі бібліотек аграрного напрямку колективістських форм селянської праці України, так і не здійснився.

З розпливчастої відмітки 1960 року розпочався новий етап змагання бібліотечних професіоналів, знавців-викладачів, вчених-аграріїв, студентів-користувачів за переведення ЦНСГБ в ізольований будинок, щоб потенціал галузевих видань, який мав заслужену фахову популярність отримав вигляд концентрованого уподобання, розв'язав би проблеми книгосховища та достойно репрезентував накопичені знання специфічного інформаційного галузевого ресурсу серед вітчизняного селянського люду.

Список використаних джерел

1. *Вергунов В. А.* Державна наукова сільськогосподарська бібліотека УААН: історія і сьогодення. До 75 річчя Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки УААН як наукової установи / В. А. Вергунов. – К. : Аграр. наука, 2007. – 480 с.
2. ЦДАВО України, ф. 5024, оп. 1, спр. 5. [Отчет о работе ЦНСХБ за 1933 год], арк. 1.
3. *Там само*, ф. Р-4861, оп. 1, спр. 93. [Отчет о работе Центральной научной сельскохозяйственной библиотеки при Украинской академии сельхознаук в 1957 году], арк. 1–17.
4. *Там само*, ф. Р-2, оп. 9, т. 4, спр. 4600, арк. 166.
5. *Там само*, ф. Р-2, оп. 9, т. 4, спр. 4599, арк. 189.
6. *Там само*, ф. 4861, оп. 1, спр. 31, арк. 72.
7. Державний архів м. Києва (ДАК), ф. Р-6, оп. 3, спр. 1649, арк. 11.
8. ДАК, ф. Р-6, оп. 3, спр. 1649, арк. 8–9.
9. *Вулиці Києва* : довідник. – К., 1995. – 352 с.
10. ДАК, ф. Р-6, оп. 3, спр. 1649, арк. 38–39.
11. ЦДАВО України, ф. Р-4861, оп. 1, спр. 347, арк. 73.
12. *Там само*, ф. Р.-4861, оп. 1, спр. 347, арк. 6–10.
13. ДАК, ф. Р-6, оп. 3, спр. 1649, арк. 1.
14. ЦДАВО України, ф. Р-4861, оп. 1, спр. 361, арк. 3–7.
15. *Там само*, ф. Р.-4861, оп. 1, спр. 347, арк. 17.
16. *Там само*, ф. Р-4861, оп. 1, спр. 349, арк. 318.
17. ДАК, ф. Р-6, оп. 3, спр. 1921, арк. 1.
18. *Там само*, ф. Р.-2, оп. 3, спр. 1921, арк. 1.